

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Оновлення і удосконалення сучасної системи освіти в Україні неможливе без урахування багатовікової історії та теоретико-практичного досвіду попередніх поколінь. Без ґрунтового та різнобічного вивчення минулого важко визначити основні принципи та головні пріоритети освітянської політики у період розбудови незалежної демократичної української держави.

Особливої уваги потребує вивчення досвіду створення шкільної системи кінця ХІХ – початку ХХ століття, адже на основі історико-культурного аналізу можна стверджувати, що це був період докорінних соціально-економічних зрушень, пристосування до нових товарно-ринкових умов господарювання, оновлення суспільного життя. Саме у цю добу були обґрунтовані і практично реалізовані ідеї щодо основних типів національної початкової школи, через яку суспільство значною мірою змогло реалізувати свій вплив на шкільну справу. Багато було зроблено у напрямку впровадження нових і актуальних методик навчання, створення навчальних посібників, гуманізації навчально-виховного процесу. Уперше було порушено питання про місце і роль учителя у суспільстві, про належну оцінку і державну підтримку його праці. Підсумком активних пошуків громадських і державних закладів у шкільній справі стала розробка питання загальності та доступності початкової освіти для всього населення.

Аналіз наявних досліджень і невирішених аспектів проблеми. Переважна більшість вітчизняних діячів науки початку ХХ століття глибоко усвідомлювала, що без активних дій української еліти, без інтелектуального розвитку всієї нації та створення ґрунтовних підвалин розвитку системи української національної освіти, зокрема початкової, буде неможливою побудова української державності.

До інтелігенції, яка визначала напрями розвитку системи вітчизняної освіти належать постаті таких науковців та педагогів як Б. Грінченко, М. Грушевський, П. Капельгородський, С. Русова, Я. Чепіга, С. Черкасенко, Г. Шерстюк та ін., які були відданими освітній справі в Україні та борцями за націоналізацію української школи, називаючи цей процес одним із найактуальніших для розвитку тогочасної освіти, зокрема початкової.

Мета статті – дослідити і проаналізувати основні аспекти розвитку української національної початкової освіти кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Один із критиків того часу, який підписувався криптонімом «Г.Г.» у часописі «Світло» з цього приводу зазначав: «Націоналізація нашої школи – це тепер найбільша потреба нашого життя. Ми всі розуміємо цю потребу, але поки що наші домагання національної школи мають своє прилюдне висловлення найбільш в літературі» [1, с. 91]. Наведена цитата свідчить про свідоме розуміння інтелігенцією існуючих на той час освітніх проблем, публікацію великої кількості науково-дослідницьких статей, які піднімали питання розвитку освіти, але відсутність активних дій щодо їх вирішення.

Аналіз періодичної літератури першої половини ХХ ст. доводить, що ряд громадських та педагогічних діячів розглядали у своїх роботах питання націоналізації народної школи на шпальтах тогочасних часописів та видань, а саме: Б. Грінченко «Якої нам треба школи», «Українська школа і народні вчителі», «На безпросвітном пути»; цикл статей М. Грушевського «Про українську мову та українську школу»; С. Русова «Нова школа»; Я. Чепіга «Національність і національна школа» тощо.

Не залишався осторонь цієї проблеми відомий вітчизняний письменник і педагог С. Черкасенко, який у своїх статтях «Народні вчителі й рідна школа», «Розмова про

школу» аналізував такі питання як стан системи початкової освіти в країні, визначав її мету, зміст, основні завдання та проблеми, які зайняли центральне місце у його творчій спадщині.

Для здійснення націоналізації народної школи необхідно було, на думку Б. Грінченка: «... поскладати книги до науки, ...вчителів наготувати таких, щоб вони вміли вчити українською мовою. ...для їх (вчителів – В. В.) видати українську граматику та хоч невеличкий словарь та зібрати їх улітку на якісь курси (дочасну науку) вкраїнської мови. ...А для всіх нових вчителів треба позаводити учительські семінарії з українською мовою» [2, с. 28].

Розглядаючи педагогічні й освітні проблеми у працях названих вище науковців та педагогів можна дійти висновку, що проблемі народної початкової школи, підготовці та перепідготовці вчителів приділялась значна увага, адже багато у чому саме від них залежав результат втілення розроблених науковцями ідей та положень щодо українізації школи у ті часи.

Показовим прикладом прозріння вчителів початкових шкіл на той час була діяльність катеринославського «Общества взаимопомощи учителей», яке 29 квітня 1907 р. на загальних зборах ухвалило питання про організацію 1908 року курсів для учителів.

Проте, сам факт проведення курсів для вчителів – це була лише половина справи, адже значна увага приділялась і змістовій стороні їх наповнення. Що стосується предметів, які мали на них викладатись, то дослідник П. Капельгородський зазначав, що головним предметом стало українознавство, бо – «Українознавство серед народних учителів – це перший ступінь до здійснення українізації нашої народної школи. ...Тим, хто зовсім не розуміє української мови немає місця на курсах українознавства, бо однаковісенько їм не буде місця і в національній українській школі» [3]. На курсах також викладали українську літературу, знайомили з новітніми методами навчання та виховання.

Аналіз періодичних видань першої чверті XX сторіччя переконливо свідчить, що в українського вчительства взагалі, а у вчителів початкової школи, зокрема, проблеми були не лише зі знанням українознавства але й з української мови та літератури. Зокрема, дослідник О. Дорошкевич, який викладав на курсах, з цього приводу зазначав, що української літератури майже ніхто не знає (маючи на увазі вчительську масу), і наводить переконливий приклад, – коли він давав бібліографічні вказівки, одна вчителька записала: Коцюбинський – «Леся Українка», цеб-то вона полічила Лесю Українку – назвою твору Коцюбинського. На одних курсах йому привселюдно заявили, що він їм одкрив Америку, що вони ніколи і в думці не покладали, що українська література така багата і така різноманітна».

Така ситуація вимагала докорінного й обміркованого розв'язання тому, що вчитель, який не має знань з літератури та українознавства не зможе нічому навчити своїх учнів. Особливо небезпечною ця ситуація була у сфері початкового навчання, яка закладала основи свідомого розуміння оточуючої дійсності та сприяла подальшому навчанню дітей і молоді.

З метою об'єднання українського вчительства навколо ідеї національної школи було засновано і часопис «Світло» (1910 р.), який мав дбати про шкільну та позашкільну освіту на Україні, яка у свою чергу мала бути національною українською. Окрім того наголошувалось, що «... журнал цей може оправдати свою назву, бути справжнім світлом для діячів української школи».

Аналізуючи матеріали, що друкувались у цей період на шпальтах часопису «Світло» можна стверджувати, що його редакція всіма можливими способами прагнула підготувати ґрунт для майбутньої школи в Україні.

Завдання, які ставив перед собою часопис були чітко окреслені у першому його числі, який побачив світ у вересні 1910 року, а саме – два головних: «допомагати усім заходам у справі народної освіти, ... розробляти теоретичні й практичні питання шкільного, позашкільного й сімейного виховання; спеціально висвітлювати й розробляти

питання про освітні потреби українського народу». Також було два завдання, які були зумовлені вимогами часу: «обслуговування потреб українського учительства; уділяти, скільки сили й змоги, місце й увагу справам позашкільного виховання» [4, с. 4].

Така значна кількість та широта поставлених завдань була зумовлена низьким рівнем стану освіти в Україні та бажанням наукової і педагогічної інтелігенції швидкими темпами допомогти оновленню діяльності школи та підготовці вчителів.

У цьому контексті С. Русова у статті «Нова школа» зазначала, що тогочасна українська школа не давала дітям освіти, бо вона суперечила усім вимогам педагогічної науки, всім потребам народного життя, вона не відповідала «національному складу українського народу».

С. Черкасенко у статті «Народні вчителі й рідна школа» як і С. Русова одногласно надавали великого значення народній школі, називаючи її «скарбом народу», адже «коли хто хоче тепера достойним назвиська людини, зберегти й поліпшити свій добробут, зробити життя своє розумним, як і слід людині, той повинен дбати й про свою освіту, ... найпаче про освіту дітей своїх [6, с. 142]. І, як акцентує увагу С. Черкасенко, ту невеличку освіту, яку повинна мати кожна людина дає так звана початкова школа» [6, с. 142], підкреслюючи першочергове значення початкової освіти у становленні та розвитку особистості.

Аналізуючи діяльність сучасних С. Черкасенку початкових шкіл він зазначав, що вони були розраховані на короткий термін навчання (3-4 роки) і мали на меті «навчити школяра найбільш потрібнішого, того без чого людина вже зветься темною, се-б-то: читати, писати, лічити (рахувати)... а школа-ж, крім навчання повинна була прищепити школяреві й любов до книжки» [6, с. 142].

Надзвичайно важливим заходом щодо створення організаційних підвалин майбутньої української школи було звернення редакції часопису «Світло» до передової частини фахівців-педагогів з приводу створення проекту школи. Одним із перших відгукнувся на пропозицію і створив проект Я. Чепіга, праця якого була подана у трьох номерах «Світла» у 1913 році.

Аналіз даного проекту дає змогу виділити основні завдання, які Я. Чепіга ставив перед тогочасною школою, що у свою чергу були спрямовані на повноцінний розвиток дитини, а саме: «культивування в житті придбаного нею од рідного народу всього близького і природнього їй; розвинути її індивідуальні здібності і корисні її нахили; скласти такі умови освіти, де б народня воля розвинулась вільно в дитині і лягла б в основу духовного поступу молодого покоління; широко задовольняючи природне прагнення до науки, виховати дитину чесною, здатною і діяльною людиною, не порушуючи її природи» [7, с. 33].

Аналіз запропонованих Я. Чепігою завдань дає змогу виділити основні принципи навчання, які пропонував педагог, а саме – народності, індивідуального навчання, моральності, педоцентризму та природовідповідності, які є актуальними і нині.

Відстоював у своєму проекті Я. Чепіга й ідею природовідповідності, бо «для всеї освіти людської підвалинами є природа людського організму. Задовольняючи природні змагання дитини, ми освічуємо її» [7, с. 33].

Наголошував Я. Чепіга також і на ідеї національної школи, адже вважав, що школі природно бути національною. У проекті він зазначав: «... школі застається культивувати те, що полягає в природі національної просвіти, цеб-то в природі данного народу, котру наслідувала дитина» [7, с. 33].

Аналіз цього проекту дає змогу стверджувати, що завдяки йому автор намагався створити зі школи справжній просвітній заклад, у якому національна спадщина здобула б найліпшого розвитку. Таким чином, Я. Чепіга в основу створення української школи сучасні та актуальні і нині ідеї, а саме – дитиноцентризму, природовідповідності та пріоритету національних цінностей у освітній та виховній діяльності школи.

Аналізуючи погляди С. Черкасенка на структуру змісту початкової освіти можна

дійти висновку, що його основа мала ґрунтуватися на навчанні рідною мовою, яке мало бути підкріплене підручниками, а основними напрямками виступають розумове, моральне, естетичне та трудове виховання в процесі отримання грамоти дітьми.

У праці «Розмова про школу» С. Черкасенко зазначав, що проста селянська сім'я немала змоги давати своїм дітям ґрунтовну освіту, «та й не того, щоб мати великовчених, селянство жде від своєї школи» [6, с. 158]. У зв'язку з соціально-культурною ситуацією, в якій перебувало українське село в першій чверті ХХ сторіччя, діти дуже рано залучались до роботи по господарству, саме через це С. Черкасенко вважав «щоб за три-чотири роки шкільної науки, дитина вивчилася яко мога більш, і вивчила ся так, щоб наука глибоко засіла їй у голові. Для цього-ж треба вчити так, щоб дитина все добре розуміла все одразу» [6, с. 158].

Якщо розумове виховання в тогочасних початкових школах реалізовувалося процесом передачі життєвого досвіду, навчання грамоти, то під естетичним вихованням розумілось прищеплення дітям початкових навичок графічної культури, чому сприяють завдання з малювання та ліплення. Сприяє розвитку естетичних смаків використання у книгах репродукцій художніх картин, також слугує художньому вихованню дітей і виховує любов до мистецтва. Важливими компонентами естетичного виховання виступають також музика і спів.

У загальній системі виховання у початковій школі особливого значення набуває моральний аспект, який у більшості випадків є базовим для інших виховних напрямів.

Що стосується трудового виховання, то С. Черкасенко звертається до резолюції Всеросійського з'їзду народної освіти з приводу трудового почину в школі, цитуючи: «Для здійснення принципу всебічного гармонійного розвитку особи потрібна перебудова системи внутрішньої організації школи так, щоб її було ґрунтовано на широкім уживанні трудового почину в справі виховання й навчання».

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що у контексті розвитку національної початкової освіти особливо важливим став період кінця ХІХ – початку ХХ століття. Даний проміжок часу характеризується переосмисленням усього змісту початкової освіти та діяльності педагогів щодо його універсалізації, адже існуючий у ті часи так званий «рецидив безграмотності» в Україні можна було б подолати лише за умови спільної активної діяльності провідних педагогів, теоретичні напрацювання яких реалізовувались б у повсякденній практичній діяльності тогочасних учителів початкових шкіл.

Література:

1. Г. Г. [ ] [Рецензія] / Г. Г. // Світло. – 1912. – Кн. 9. – С. 91–92. – Рец. на кн.: Тодосієнко С. [Черкасенко С.] Розмова про школу. – 16 с.
2. Грінченко Б. Якої нам треба школи / Борис Грінченко. – К.: Криниця, 1917. – 31 с.
3. Капельгородський П. Національний рух і початкова школа / Пилип Капельгородський // Рада. – 1907. – № 136 (16 черв.). – С. 3.
4. Наші завдання // Світло. – 1910. – Кн. 1. – С. 3–6.
5. Павлюк І. Просвітня справа на селі. – Відень, 1917. – С. 16–18. 177
6. Тодосієнко С. [Черкасенко С.] Розмова про школу / С. Тодосієнко [Спиридон Черкасенко] // Засів. – 1912. – № 15, 16, 17.
7. Чепіг, Я. Проект української школи / Яків Чепіг // Світло. – 1913. – Кн. 2. – С. 31–41; Кн. 3. – С. 14–30; Кн. 4. – С. 12–29.
8. Черкасенко С. Всеукраїнська Спілка Учителів в 1900 р. р. / Спиридон Черкасенко // Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С. 10–19.

Стаття присвячена аналізу соціально-культурних умов розвитку системи національної початкової освіти в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Ключові слова: початкова школа, розвиток, умови, аналіз досліджень.

Статья посвящена анализу социально-культурных условий развития системы национальной

начального образования в Украине конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: начальная школа, развитие, условия, анализ исследований.

The article is devoted to analysis of the social and cultural conditions of the system of national primary education in Ukraine (XIX – XX century).

Keywords: elementary school, development, conditions, analysis of research.